

Elizabeth Wright, ki predava na oddelku za nemščino v Cambridgeu (Girton College), se je s svojimi knjižnimi in revijalnimi objavami predstavila kot poznavalka poststrukturalističnih smeri v literarni vedi, predvsem tistih, ki skušajo na novo afirmirati možnosti psihoanalitske obravnave literarnega teksta, in pa t. i. teorije bralčevega odziva (reader-response criticism), ki jo imamo v našem prostoru bolj v zavesti pod oznako recepcijska estetika. Obema orientacijama je skupen premik, značilen za osemdeseta leta, da v njunem središču ni več tekst kot neka historično nesprenmenljiva danost ali objektiviteta, ampak da to mesto s pozicije bolj kritičnega razmerja do pojma objektiviteta in do zgodovine prevzame recepcijska funkcija, bralec oziroma v smislu psihoanalitske konceptualizacije razumljeni jaz.

Elizabeth Wright se je v zgodnejših objavah ukvarjala predvsem z vprašanji retoričnega diskurza pri nemških romantikih, pri Schillerju in Goetheju, 1978 je objavila knjigo *E.T.A. Hoffmann and the Rhetoric of Terror*, 1982 je za knjigo *Modern Literary Theory: A Comparative Introduction*, ki sta jo uredila Ann Jefferson in David Robey in je bila še nekajkrat ponatisnjena, pripravila poglavje z naslovom *Modern Psychoanalytic Criticism*, 1984 pa je v Methuenovi ediciji *New Accents* izšlo njeno delo *Psychoanalytic Criticism*, ki je bilo deležno številnih odmevnih kritik (gl. tudi to številko Primerjalne književnosti, str. 83-86). Poleg tega je objavila več razprav in kritik v reviji *Poetics Today*, pred izidom pa je njena knjiga o Bertoltu Brechtu.

(Pogovor z E. Wrightovo je nastal med njenim obiskom v Ljubljani oktobra 1988, ko je za Društvo za primerjalno književnost SRS in za germanistični oddelek ljubljanske filozofske fakultete predavala o bralcu v tekstu in o psihoanalitski kritiki.)

Kako bi umestili psihoanalizo v kontekst poststrukturalističnih orientacij na področju literarne vede?

Mislím, da je pomemben premik v to smer pred kakimi desetimi leti sprožila edicija v okviru *Yale French Studies* (št. 55/56) z naslovom *Literature and Psychoanalysis* (1977), za katero je mnogokrat citirani uvod napisala Shoshana Felman. Psihoanaliza in literatura naj bi bili po njenem enakopravni, med njima naj bi veljala relacija enakosti, in psihoanaliza naj ne bi bila več diskurz gospodarja, ki lahko zaobjame in spozna vse skrivnosti literature, kajti literatura je vsaj toliko v psihoanalizi kot psihoanaliza v literaturi. Publikacija je prišla v trenutku, ko je bil poudarek na Freudovih delih kot besedilih, ki jih je mogoče brati proti njim samim, ko so ljudje dejansko ugovarjali temu, kar je trdil Freud, in so nastajale različne pozitivistične knjige, naslovljene v stilu *Kaj je Freud v resnici rekel*, itd. V tej publikaciji je vrsta spisov, ki se ukvarjajo z lingvističnimi aspekti psihoanalize, morda še najbolj dostopna pa je študija same Shoshane Felman z naslovom *Turning the Screw of Interpretation*, ki obsega dobro tretjino knjige in je posvečena noveli Henryja Jamesa *Obrat vijaka*. Njen pristop je zanimiv, kajti besedilu se je približala prek interpretacij drugih kritikov, ki so ji pomagale spodbijati ustaljeno predstavo o tem, kaj lahko psihoanaliza dožene o nekem literarnem tekstu; še posebej je npr. kritizirala Edmunda Wilsona zaradi shematskih prijemov v tradicionalnih aplikacijah psihoanalize.

Bi potem rekli, da je bila spodbuda yaleske šole še posebej stimulatívna?

Mislím, da se je ta šola zelo hitro navezala na francoski vplív, mnogo hitreje, kot se je to npr. zgodilo v Angliji, verjetno pa tudi v Nemčiji. Tudi zame je to delo pomenilo preobrat in najbrž drži, da ima ameriška veja psihoanalitsko usmerjene literarne teorije in kritike kar precej zaslug za ekspanzijo lacanovstva v svetu. Pomemben pa je bil še spis Barbare Johnson z naslovom *The Frame of Reference: Poe, Lacan, Derrida* (v *The Critical Difference*, 1980). Tudi Johnsonova je bila v tistem času na Yalu. V tem spisu se je lotila Derridajeve kritike Lacanovega branja Poejevega *Ukradenega pisma*, jo briljantno dekonstruirala in pokazala, da so Derridajevi interesi in prijemi v analizi ravno tako vsiljivi in samovoljni. Ta triptih – Lacan, Derrida o Lacanu in Johnsonova o Derridaju – je torej usmeril pozornost k interpretaciji, k spopadu moči v njej oziroma k boju za prevlado ter k temu, da je interpretacija vedno na neki način parazitska do druge interpretacije; sprožil je cikel dekonstrukcij ter vpeljal nov, drugačen tip psihoanalitskega proučevanja literature, takšnega namreč, ki se zlasti ukvarja s skritimi predpostavkami, s katerimi se interpret približa tekstu, in je močno kritičen do enostavnega, premočrtnega freudovskega branja, kakršno je bilo prej v veljavi.

Shoshana Felman je nato za zbornik *The Literary Freud* (1980) napisala še eno odlično študijo (*On Reading Poetry*), ki ni le izčrpna eksplikacija Lacanovega seminarja o *Ukradenem pismu*, ampak tudi raziskava o mejah in možnostih psihoanalitskih pristopov. Spet se je približala Lacanovemu tekstu prek interpretacij drugih bralcev Edgarja A. Poeja, še posebej Marie Bonaparte, tako da gre za zelo jasen pregled premikov v psihoanalitskih obravnava h literature. Opozorila je na trikotnike v besedilu in menjavanje moči, zaradi katerega se subjekti v tekstu stalno gibljejo v trikotniku od pozicije moči do pozicije nemoči, pismo, ki ga vsi hočejo, pa ostaja v v sredini; nihče ga res ne prebere, vendar ga vsi hočejo. Pismo je seveda nakana (fallacy). Shoshana Felman ne misli, da je zdaj njen model model pravega, edino veljavnega psihoanalitskega poseganja na področje literature, ker je po svoje še vedno precej reduktiven. Čeprav predmet obravnave zdaj ni več vsebina teksta, temveč avtorica opazuje, kako se subjekti v tekstu gibljejo od Imaginarnega k Simbolnemu, gre še vedno za nekakšno ponovno potrditev lacanovskega sistema: falični označevalec namreč determinira pozicije, v katerih subjekti privzemajo svoje mesto v jeziku. Felmanova pokaže, kako to poteka, ne pravi pa, da bi psihoanalitski pristop moral biti takšen. To je verjetno nekoliko zadržano stališče glede na to, kako se loti analize *Obrata vijaka*. V besedilu preprosto odkriva ponavljajoče se podobe, ki opozarjajo na probleme branja, in se trudi pokazati, kako postane tekst past za bralca, zaradi katere je bralec prisiljen interpretirati. Branje je hkrati interpretiranje. Pokaže še, da v past ni ujet le bralec, temveč tudi značaji, ter da so pravzaprav vsi značaji, torej vse literarne osebe hkrati bralci – in kot bralci seveda prav tako v pasti.

V kakšni zvezi s psihoanalitskimi usmeritvami je vaše zanimanje za konstanško šolo?

Zanjo sem se začela zanimati kasneje, zlasti zaradi proučevanja vloge bralca v procesu branja. Šele iz okvirov psihoanalitskega proučevanja in poudarjanja subjektivnega sprejema teksta v procesu branja sem se torej začela zanimati še za druge teorije o vlogi bralca.

Ali se ni zanimanje za te poglede vsaj v Ameriki razmahnilo šele po velikem prodoru psihoanalitske kritike?

Da, to drži. Izšli sta dve knjigi, *Reader in the Text* (1980), ki sta jo uredili Susan R. Suleiman in Inge Crosman, in *Reader-Response Criticism* (1980), ki jo je uredila Jane Tompkins. Psihoanalitska teorija *reader-response* (bralčevega odziva) je seveda samo del širše teorije *reader-response*.

Kakšne pa so, gledano z evropskega vidika, razlike med konstanško šolo in dekonstrukcionisti?

Vprašanje je, koliko sta se konstanška šola in dekonstrukcija sploh približali. V zadnjih dveh letih sta sicer Derrida in Iser začela sodelovati, vendar nimam zadostnih informacij, da bi lahko presojala doseg in rezultate njunega sodelovanja.

Kako bi lahko pojasnili svoje izhodišče v psihoanalitski kritiki? Knjigo *Psychoanalytic Criticism* (1984) ste namreč podnaslovili »teorija v praksi«. Kaj pravzaprav to pomeni?

Sprva sem se ukvarjala z E.T.A. Hoffmannom, ki je očitno opisoval grozljiva (unheimlich) doživetja in izkušnje in to me je vodilo k Freudovi teoriji o grozljivem (das Unheimliche) in k teoriji nezavednega. Od tod so se odpirali novi pogledi na literaturo in najprej se je zdelo, da gre za uporabno orodje, s katerim je mogoče priti do novega, zanimivega pomena teksta. Zato je bil spis Shoshane Felman tako prelomen in koristen, ker je pokazala, da psihoanaliza ni orodje, ki se da preprosto prenesti na literaturo, temveč da je treba med njima vzpostaviti stik, tako da lahko vzajemno implicira druga drugo. To nas potem vodi k ideji o teoriji v praksi, kajti psihoanalitska teorija se prilagaja praksi branja, podobno kot psihoanalitska terapija; kadar se analitik ukvarja s pacientom, ne misli na vse teorije, ki jih pozna, ampak posluša pacienta, ki lahko teorijo ovrže ali pa jo revidira in celo spodbudi nastanek nove teorije. Če pa beremo neki tekst, ravno tako ne gledamo psihoanalitske teorije kot doktrine, ki jo mora tekst dokazati oz. potrditi njeno veljavnost, temveč jo preizkuša. Z branjem Freuda kot literature so npr. odkrili, da ima dve teoriji o Jazu, celo precej različni teoriji. Eno so prevzeli Američani in po njej naj bi bil Jaz neke vrste posrednik, ki se razvija in krepi pod vplivom zunanje realnosti, kar je povsem legitimno branje Freudovega Ega (Jaza) in Ida (Onega). Poleg te pa obstaja še teorija o Jazu kot narcističnem Jazu, ki je drugačna in po kateri se Jaz ne formira v izmenjavi z zunanjim svetom, temveč s procesi identifikacije. To bi bila torej teorija v praksi.

Kakšen je vaš odnos do lacanovskega deleža v psihoanalitski teoriji in praksi?

Na vsak način se mi zdi zelo fascinantno gledati na literaturo kot na nekaj, kjer nezavedno ni samo nekakšen subtekst, ki ga izbrskaš in izkoplješ iz teksta, temveč nekaj, kar preči tekst in je prepleteno z zavestjo. Mnogo bolj zanimivo kot to, da je treba strukture izkopavati, je sklepanje, da so strukture v resnici še vedno tam, treba jih je le vključiti v »Gestalt«. Lacanovska branja tekstov so prepričljiva, kajti uspelo jim je napraviti določene strukture v tekstu mnogo bolj inteligibilne, neodvisno od tega, ali sprejemamo psihoanalitsko razlago ali ne. Primer takega branja je npr. študija *Das Textbegehren des Michael Kohlhaas'* (1981) Helge Gallas. Naslov »Želja teksta Michaela Kohlhaasa« meri hkrati na Kohlhaasovo željo in bralčevo željo po tekstu. Sama zgodba je

zelo komplicirana, toda Heinrich von Kleist se pokaže za izredno modernega avtorja, kajti pri branju lahko vidite strukture, ki se očitno nikakor ne prilegajo ideološki vsebini, kakršno bi pričakovali v tekstu tistega časa. Gre za zgodbo o junaku, ki skuša doseči svojo pravico, to je glavna tema, Gallasova pa pokaže, da strukture v tekstu razkrivajo spopad med željo in zakonom ne samo pri značajih, temveč tudi v jeziku, ki implicira tako Kleista kot bralca. Njena interpretacija je precej podobna Lacanovi interpretaciji Poejevega *Ukradenega pisma*; odkrije namreč dva vzorca, pri katerih gre za transformacijo določenega lingvističnega vzorca. Predmet želje v prvi polovici teksta se v drugi polovici spremeni v drug predmet želje. V prvi polovici gre za boj za prevlado med Kohlhaasom in še eno osebo, v drugi polovici pa se nato razvije nov spopad za prevlado med Kohlhaasom in drugimi nasprotniki. Poleg tega posegata v spopad še dve ženski, tako da na koncu spet dobi dvojico trikotnikov, v katerih so pozicije fiksne, toda subjekti, ki zasedajo te pozicije, nenehno krožijo. Razplet je dvoumen, kajti Kohlhaas resda doseže pravico, toda ker je kršil zakon, mora na koncu umreti. Takšno branje se mi zdi vznemirljiv in zanimiv način povezovanja teme in nepričakovane strukture, ki podpira in podkrepi temo na precej abstrakten način; spominja na šahovsko igro in daje skorajda matematično ugodje.

Ne bi pa se rada ustavila tukaj, kajti tudi ta vrsta psihoanalitske prakse ima svoje omejitve in se lahko izrodi v nekakšno ezoterično akademsko samozadostnost. Korak dlje je vprašanje, kakšna je dejanska ideologija teksta, kakšen je njegov sistem prepričanj, kaj je represivnega v strukturi. Gre dejansko za vprašanje razrednega boja, kajti Kohlhaas je npr. trgovec s konji in njegovi nasprotniki so junkerji, torej plemiči, ki mu namerno kratijo pravice. Kleist tega konflikta seveda ne postulira kot razredni boj, svojega junaka postavlja kot posameznika, ki so mu strasti ušle z vajeti, mi pa sočustvujemo z njim. Toda ideologija teksta je razvidna, očitno gre za razredno zatiranje, saj zakon, za katerega gre, ni samo lacanovsko univerzaliziran, temveč historično določen zakon, v tem primeru fevdalni red.

Vaše stališče spominja na marksistično rešitev problema. Je potemtako mogoče križati psihoanalitsko literarno teorijo z marksistično kritiko?

Ni ravno udobno, vendar je seveda možno. Terry Eagleton in Fredric Jameson npr. uporabljata psihoanalizo, pa tudi drugi marksisti, predvsem zaradi ideje o konstrukciji subjektivnosti, vendar jim ni všeč, da je pri tej konstrukciji nekaj univerzalnega. Večina feministk in marksistov sprejema misel, da mora za človeški subjekt, da bi se ločil od matere in zadobil lastno identiteto ter bi ne bil psihotičen ali avtističen, obstajati nekdo tretji, ki izvede to ločitev. Vendar pa naj to ne bi bila nujno očetovska ali sploh ne moška figura. Ni jim npr. všeč, da je ta tretji pri Lacanu simboliziran z Imenom očeta. Mislim, da bi ga radi reinterpretirali, češ da mora historično obstajati nekaj, oziroma da obstaja neka historična sila, ki omogoči in dopusti ločitev otroka od matere, kajti otrok pač ne more biti vedno odvisen od nje, torej odvisen od svojega hranilca. Toda ta ločitev naj ne bi zahtevala tolikšnega obsega represije, ki se je, kot se zdi, Freudu in Lacanu zdela samoumevna in neogibna.

Torej vi gledate na to ločitev, na vprašanje konstitucije subjekta bolj historično? Je pri Lacanu vloga sistema večjega pomena kot pri marksistih ali feministkah?

Marksisti in feministke zagotovo sprejemajo dominantno vlogo fantazij pri konstrukciji subjektivnosti, toda tako, kot da med njimi obstaja dvojna interakcija. Fantazije prevzemamo tako rekoč z rojstvom, torej dedno, in potem še z jezikom. Kakor je pokazal Lacan, so fantazije posredovane v podedovanih jezikovnih strukturah, so torej jezikovno strukturirane. Fantazije seveda perpetuirajo represijo, toda po mnenju marksistov in feministk jih je vendarle mogoče vsaj nekoliko osvetliti, pokazati njihovo ideološkost in jih tudi spremeniti. To je dejansko kreativno in produktivno stališče, kajti kako bi bilo sicer s spreminjanjem družbe, če bi že na začetku veljalo, da ni mogoče spremeniti ničesar. Po drugi strani pa je Lacanov prispevek izjemen ravno zaradi njegovega globokega pesimizma, ki je seveda v nasprotju s skrajno utopičnostjo klasičnega marksizma, pod katero se je danes pravzaprav komaj še mogoče podpisati.

Kar se tiče sistema, bi rekla, da prihajajo nestabilnosti v lacanovski sistem s pojmom realnega, saj Lacan priznava, da realno vedno vznemiri oziroma oteži vsak sistem, in če to priznate, priznate tudi spremembe, razlike. Toda Lacan ne pove, katere oziroma kakšne. Fredric Jameson npr., kot kaže, misli, da je realno ekvivalentno zgodovini, in je o tem tudi pisal v že omenjenem zborniku, ki ga je uredila Felmanova. Vendar pa mislim, da Lacanovo realno nima dosti skupnega z realnostjo v tem smislu, temveč je precej bolj radikalen koncept, bližji temu, kar imenujemo nonepistemistično. Za Lacana je realno pravzaprav travma, torej ga pojmuje striktno psihoanalitsko. Subjekt trči na realno takoj ob rojstvu, ko je pretrgana simbiotična vez z maternico, njegov prvi občutek je občutek strahu. Toda po Lacanu je pravzaprav vsak označevalec v bistvu travmatski in niti ne pride do nezavednega, pač pa je le nekaj, kar se subjektu nenehno vrača s prisilo ponavljanja.

Mislim, da je travma povezana s problemom breztemeljnosti; v takšni zvezi se npr. pojavlja tudi Bahtinova raba pojma realno, ki ga je treba razumeti v kontekstu z rudimentarnimi zametki zgodovinske zavesti; v trenutku, ko se zaveš zgodovinskosti sveta in stvari, se znajdeš v območju breztemeljnosti, in tako razumljeno realno ima poteze groze.

V zgodovini kot procesu, ki nenehno teče in katerega del smo, je vsak trenutek zgodovinski trenutek. Ker pa konkretni zgodovinski trenutek subjektovega rojstva povzroči travmatske učinke, ki jih ne more in jih nikoli ne bo odpravil noben sistem, tudi Lacanov sistem učinkuje kot totalitaren. Vse njegovo poigravanje z vozli, še posebej z »boromejskim vozlom«, kaže, da takoj ko jih presekaš, trojice imaginarno-simbolno-realno ni več mogoče imeti za med seboj neodvisne enote in da so, oziroma morajo biti vse subjekti historičnega spreminjanja. Vendar Lacana to ne zanima, izpostaviti hoče zlasti idejo o primatu jezika, izkušnje in poudariti pomen simbolnega.

Bi za današnje psihoanalitske usmeritve lahko rekli, da so poskus v smeri nonepistemističnega znanja in vedenja?

Mislim, da ne, to je le moj pogled na to, kaj psihoanalitske intervencije še prispevajo poleg starih freudovskih tem. Teoretiki, posebno feministke, še vedno uporabljajo Freuda, da bi pokazali na potlačeno, čeprav je pri tem psihoanaliza seveda ne odnese ravno poceni, saj gre običajno za napad na Freuda in Lacana hkrati. Toda za feministično kritiko sistema, ki je opresiven do žensk, sta še vedno potrebna oba.

Kaj pravzaprav razumete pod feministično mislijo oziroma kritiko? Ali je psihoanalitski pristop njeno glavno izhodišče ali pa je mogoče na feminizem gledati tudi drugače, kot na usmeritev v literarni teoriji in v filozofiji, ki se npr. navezuje na branje Lyotarda, ali na Derridaja, ali tako ali drugače izhaja iz Heideggerja, kot npr. Gianni Vattimo in njegova 'mehka misel'? Feministično oziroma žensko se pri tej usmeritvi veže na specifično historično razumevanje, na historično zapuščanje, ločevanje od moške kulture.

Obstaja seveda tudi feministična kritika, posebej lezbična kritika, ki nima in noče imeti nobene zveze s psihoanalizo. Je celo nekaj odličnega lezbičnega fikcijskega pisanja, če ga vzamemo za eno od oblik feministične kritike, kar najbrž tudi je. V mislih imam romane Monique Vittig, ki so izredno močni, radikalni poetski napadi na naša ustaljena dojemanja in doživljanja, pa seveda nimajo zveze s psihoanalizo. To so presenetljiva slavljenja človeškega telesa, vključno z njegovo notranjostjo, in namerno ne tistih delov, ki so postali ideološko kodirani, temveč drugih, npr. neke vrste rapsodije o spleenu drobovja. Gre za zelo zanimiv in izrazit lirski diskurz. Obstaja torej mnogo drugih načinov ustvarjanja novih, radikalnih podob. Potem je tu še vrsta avtoric, ki jih je tudi mogoče vsaj delno imeti za feministične, npr. Angela Carter, ki v svojih romanih celo parodira določene psihoanalitske teme, kot menjave spolov, biseksualnost itd. Pravzaprav se, brž ko se znajdete v območju biseksualnosti in zamenjav spola, ni mogoče izogniti Freudu in njegovemu razumevanju seksualnosti.

Velik del feministične kritike je tudi povsem praktičen in se ukvarja npr. z različnimi tipi družbenih institucij. Zelo vplivna in rigorozna je psihoanalitska filmska kritika oz. teorija, ki uporablja Lacanov koncept pogleda in obravnava načine, kako kamera manipulira pogled. Njene ugotovitve so koristne in zanimive, tudi če se ne strinjate z Lacanovimi patriarhalnimi razlagami in z njegovimi faličnimi poudarki.

Rekli ste, da vas je k psihoanalizi pripeljalo branje določenih literarnih tekstov. Ste kdaj sami poskusili psihoanalitsko brati literarne tekste, ki so vam všeč in se vam zdijo posebej primerni za psihoanalitsko interpretiranje?

Posebej romantiki so doživeli precej takšnih interpretacij in tudi sama sem se nekoliko lotila Hoffmanna, vendar ne tako, kot bi mi bilo danes všeč. Hoffmannova dela so pač vabljiva za psihoanalitske razlage, ker obravnavajo multiple identitete in osebnosti, še posebej npr. roman *Hudičev napoj*, ki sem ga skušala obdelati. Danes se mi zdijo to vendarle precej dolgočasni prevodi. Sploh bi lahko rekla, da smo v današnjem trenutku priče velikanskemu, obnovljenemu zanimanju za nemško romantiko, ki ponuja psihoanalitskemu pristopu zanimive interpretacijske možnosti. Tudi pri postmoderni umetnosti, s katero se predvsem ukvarjam v zadnjem času, npr. s Pino Bausch in s Heinerjem Müllerjem, je mogoče vpeljati psihoanalizo, vendar ne na tradicionalen način, kajti takoj ko je govor o subjektivnosti v tekstu, se mi zdi potrebno uporabiti psihoanalitske pojme. Vendar pa sem skušala v svoji zadnji knjigi pokazati, kako Pina Bausch, kljub temu da se v polni meri zaveda Freudovih teorij, seže tudi onkraj njih ter jih nekako izziva; tudi Heiner Müller ne izgublja veliko časa s freudovsko doktrino. Mislím pa, da brez psihoanalize vseeno ne bi mogla v polni meri dojeti niti postmoderne literature niti teatra, ker pač ne bi imela predstave o tem, kaj vse puščata za sabo, kje prehajata dosedanja obzorja.

Koncept subjektivnosti je doživel v dvajsetem stoletju velike spremembe. Za vas je, kot ste omenili, pomembna psihoanalitska razlaga koncepta subjektivnosti, v okviru drugačnih teoretskih in filozofskih orientacij pa je možna tudi filozofsko-historična razlaga teh sprememb. Lahko kaj poveš o soupadanju psihoanalize, vprašanja subjektivitete ter vprašanja intersubjektivnosti?

Idejo intersubjektivnosti, torej to, da je subjekt odvisen od drugega subjekta, da ni označevalca brez drugega označevalca, da je Jaz le, če je še neki Ti, je menda prvi izrazil Martin Buber, od tod naprej pa gre takoj povezava z lingvistiko, kajti takšna je seveda tudi situacija v jeziku, kakor je npr. razvidno iz Jakobsonove komunikacijske sheme. Intersubjektivnost se je torej pojavila s spoznanjem, da je vprašanje subjektivitete povezano z jezikom, da subjektiviteto določa jezik, čeprav seveda ne samo jezik.

Vrnimo se še enkrat h postmodernizmu. Kako vi gledate nanj?

Postmodernizem je seveda močno diskutabilen in kontroverzen pojav. Vrsta avtorjev, tudi Eagleton in Jameson, se npr. nostalgичno ozira k modernizmu, češ da je bil potencialno mnogo bolj revolucionaren miselni sistem. Postmodernizem je zanje brezupno podvržen potrošniški kulturi; podobnega mnenja je tudi Habermas. Nasprotno pa je Lyotard zelo zavezan postmodernizmu kot nečemu, kar se upira kodifikaciji in je zatorej lahko moment pravega interveniranja. Tudi sama sem bolj naklonjena temu mnenju, po katerem je mogoče na postmodernizem gledati ne le kot na običajen historičen pojav, ki pride po modernizmu oziroma za njim, temveč ima to lastnost, da se lahko ozira nazaj, in retrospektivno ugleda protomodernizem kot postmoderen. Ima torej nekakšno tenzijo uperjenosti prihodnosti nazaj. Vendar pa ne gre za postmodernizem *avant la lettre*, temveč je v freudovskem smislu *nachträglich*, dodaten pogled na modernizem. Že modernizem je kajpada skušal dekategorizirati izkušnje in se znebiti tradicionalnih in konvencionalnih definicij, zaradi česar je postmodernizem bolj pričakovani izid ali rezultat modernizma kot pa nekakšen prelom z njim.

*Pogovarjali sta se Jola Škulj in Alenka Koron.
Prevedla in za objavo pripravila Alenka Koron.
Opombo o Elisabeth Wright napisala Jola Škulj.*